

Биљана ВУЧЕТИЋ*
Историјски институт
Београд

ПРОСВЕТНИ РАД СРБИЈЕ У ТУРСКОЈ ОД 1820. ДО 1912. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду је објављен реферат Јована Т. Марковића, заступника шефа Конзуларног одељења Министарства иностраних дела, упућен председнику владе Николи Пашићу у мају 1913. године. Преглед просветног рада Србије у Турској од 1820. до 1912. године настао је на основу обимне грађе Министарства иностраних дела. Овај извештај представља изузетно вредан историјски извор, који пружа детаљне статистичке податке о српским основним и средњим школама у Турској, као и детаљан извод издатака Министарства иностраних дела Србије на просветне циљеве у Турској.

Кључне речи: Јован Т. Марковић, Министарство иностраних дела, просвета, пропаганда, школе, Турска.

У фонду Министарства иностраних дела Краљевине Србије, у Архиву Србије, налази се реферат Јована Т. Марковића, посвећен просветном раду Србије у Турској у периоду од 1820. до 1912. године.¹ Заступник шефа Конзуларног одељења, Јован Т. Марковић упутио је

* biljana.vucetic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев.бр. 177031).

¹ Архив Србије (даље АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Политичко-просветно одељење (ПП), 133 П, ред 851 – 1913, Јован Т. Марковић – Николи Пашићу, Београд 15/28. 5. 1913.

реферат 28. маја 1913. године председнику владе и министру иностраних дела, Николи Пашићу. Реферат је писан црним мастилом на 25 страница, на половини уздужног табака формата листа хартије А4. У тексту нисмо вршили никакве граматичке интервенције, већ смо само разрешили скраћенице, које смо обележили угластим заградама.

Јован Т Марковић²

² L. Gedö, *Zbirka portreta i biografija znamenitih ljudi kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, [s. 1.] 1926.

Јован Т. Марковић, рођен је 1877. године у Београду, где је завршио гимназију. После студија права у Паризу, започео је службу у дипломатији као писар посланства Краљевине Србије у Паризу. Од 1907. до 1911. године био је секретар Министарства иностраних дела и заступник шефа Просветног одељења, а затим је постављен за првог секретара Посланства у Цариграду. У време настанка овог реферата, Јован Т. Марковић био је конзул у Битољу. За време балканских ратова поново се нашао на месту шефа Просветног одељења, а током Првог светског рата постао је начелник Политичког одељења у Министарству иностраних дела. После Првог светског рата, 1918. године именован је за посланика у Бриселу. На конференцији мира у Паризу био је генерални секретар српске делегације. За посланика у Берлину постављен је 1923. године, а већ следеће године је премештен за посланика у Атину. Каријеру је завршио на месту помоћника министра спољних послова Краљевине Југославије.

Преглед просветног рада Србије у Турској аутор је сачинио на основу грађе Конзуларног одељења Министарства иностраних дела и на основу претходних извештаја Светислава Симића и реферата Михаила Г. Ристића. Текст реферата укључује и „Преглед стања буџета од 1890 до 1912 године” и „Детаљан извод издатака учињених на просветне циљеве у Старој Србији и Македонији (издаци по рејонима)”. Овај извор је већ коришћен у научној литератури.³ У вези приложене табеле расхода за пропаганду по рејонима треба нагласити да се ради о буџетима Политичко – просветног одељења Министарства иностраних дела, а не о укупним средствима трошеним у ту сврху, јер она не садржи новац коришћен из диспозиционог фонда Министарства иностраних дела, нити новац коришћен за финансирање Српске одбране.

Највећи значај реферата Јована Т. Марковића лежи управо у сумарним статистикама које доноси. Међутим, неки наводи и закључци аутора у реферату су написани са очигледном намером ка величању радикалске политике на националном плану.

Сматрали смо да прилог реферату „Промена кабинета у Србији од 1880. до 1913. године” нема потребе објавити.

³ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије 1912–1915*, Београд 2013, 10.

Господину Николи П. Пашићу
Председнику Министарског Савета
Министру Иностр[аних] Дела
реферат
Београд

Господине Министре Председниче,
Част ми је поднети Вам реферат о нашем просветном раду у
Турској од године 1820 па до данашњих дана.

Подаци су црпени од пок[ојног] Св[етислава] Симића, г[осподина]
Мих[аила] Ристића, р[е]ф[ерат] и из архиве Консуларног одељења
Министарства Иностр[аних] Дела у колико ми је то било могућно у
времену кад се архива Консуларног одељења налазила ван Београда те ју
нисам имао при руци у њеној потпуности.

Прве српске школе у Турској датирају из времена од 1820 – 1830
год[ине]. Јужно од Шаре налазимо српске школе у Прилепу (1820); у
Скопљу (1830 – 1835). Прва српска школа у Скопљу отворена је у времену
кад је саграђена и црква Св[ете] Богородице. У то исто доба отварају се
српске школе по селима Скопске Црне Горе: у Кучевишту (1830), у
Мирковцима, Бањанима и Чучерима (1844 г[одине]). Год[ине] 1850 у
Скопљу имамо три школе одвојене од грчке цркве и звале се: српске школе.

У првој половини 19 века било је према томе српских школа с обе
стране Шара: у Скопљу и Скопској Црној Гори; у Тетову, Призрену, Гњилану.
Најзад неколико школа у Ново–Пазарском санџаку; затим у Приштини, Пећи
и Ђаковици. На југу од Скопља било је српских школа у Велесу, Прилипу па
чак и у Охриду и његовој околини: Боровцу и Вевчанима. У почетку друге
половине тога века српских школа у Турској има око 30.

Књиге су за њих доношене из Кнежевине Србије.

Бугарских школа у том добу било је свега 4. Прва бугарска школа
у Скопљу датира од 1863 год.

Год[ине] 1852 радиле су српске школе у прилепскоме селу
Тополчане; затим, у Манастирима: Зрзу, Трескавцу и Слепчу.

Бугарских школа у тим крајевима по селима нема тада, школе
бугарске по селима битолског вилајета налазимо тек од 1890 год[ине].

У периоду од 1864–1870 год[ине] знатно се повећао број српских
школа у областима: кумановској; скопској, прилепској, кратовској, кочанској,
велешкој, дебарској, тиквешкој, мелничкој и охридској.

Према статистичким подацима у времену од 1868–1874 год[ине] било је српских школа у 60 места.⁴ Дакле поред богословије у Призрену (отворена 1871 год[ине]) постојало је у Турској од 1868–1874 год[ине] шесет српских школа. Књиге су доношене из Србије; издржавање су давали махом мештани. Учитељ је био полу–писмен; плата му је била 5–600 гроша годишње. Стари учитељи имали су и своје занате: ћурчијски, терзијски и др[уги]. Наука: – часловац, псалтир, осмогласник апостола, нешто рачунице, црквено певање.

Кнежевина Србија узима учешће у отварању и издржавању српских школа у Турској тек 1868 године.⁵ Вероватно је и пре тога слата извесна мала и незнатна помоћ – али, без реда. Учешћем у облику „редовног просветног буџета за српске школе у Турској” повећан је знатно број српских школа у Турској почетком седамдесетих година.

Догађаји из 1875 год[ине] – буне у Босни – иза којих је дошао и српско–турски рат, учинили су да су се, са малим изузетком, свуда су укинуле српске школе. У колико се после рата повраћао мир, у колико се улазило у нормалне односе између Србије и Турске у толико је било више погодаба за отварање српских школа. Али, то је баш време нашега најслабијега рада, управо нерада, на националном пољу, у време од 1880 – 1885 год[ине]. Тај се период може са разлогом сматрати као потпуно изгубљен за наш просветно–национални рад у Турској.⁶ У томе несрећном периоду наше националне политике постојале је с ове стране Шара и Качаника свега две српске школе. С друге стране Качаника обновљено је свега 18 школа.

⁴ Према подацима Јована М. Јовановића Пижона, у Старој Србији и Македонији је од 1868. до 1874. године постојало 67 српских школа у битолској, косовској и нишкој области; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија, од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990², 126.

⁵ Намесништво је на предлог митрополита Михаила 1868. године установило просветни Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, са циљем да се тамо „заведу школе, шаљу учитељи, школске књиге”, Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 125.

⁶ Оваква констатација аутора је тенденциозна и усмерена је ка величању резултата радикалских влада. Србија је дипломатским путем радила на заштити интереса Срба под турском влашћу. Владе Милутина Гарашанина (1884–1887) водиле су са Васељенском патријаршијом преговоре о постављању владика Срба на митрополитска места у Призрену и Скопљу. Од 1885. почело је отварање српских књижара у Цариграду и Солуну и штампање књига „за основне српско – народне школе у отоманској царевини” са одобрењем турских просветних власти. У 1884–1885. години радило је 20 мушких и 2 женске основне школе са 30 учитеља у крајевима северно од Шар–планине; Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 128.

Стање је и доцније остало готово непромењено.⁷ У времену од 1886 – 1887 год[ине] било је свега 22 срп[ских] основних школа са 29 учитеља.

Међутим, у то доба од 1880 – 1887 год[ине] пада најживљи пропагандско – просветни покрет бугарске егзархије. Само у Скопском санџаку отворено је у то доба 57 бугарских школа.

Од 1884 – 1885 год[ине] било је ту 45 мушких и 6 женских школа у којима је радило 55 учитеља бугарских и 8 учитељица.

Год[ине] 1885 – 1886 радило је по бугарским школама 74 учитеља и 9 учитељица. Од 1887 – 1888 г[одине] било је 97 учитеља и 13 учитељица.

Стање наших школа у то време (1880 – 1887) било је бедно. Од 60 српских школа остале су на целом простору с ове стране Качаника и од наше границе до Битоља свега две српске школе и то више по имену но по раду.

Од 1888 год[ине], а нарочито од 1889 год[ине] настаје најинтензивнији и најнапорнији рад на пољу наше национално–просветне политике. Требало је враћати изгубљено.

Детаљно о овоме периоду налази се у annex–у.

Развој наше националне политике – као што је помењено – поглавито се осећа од 1889 године. Пре тога, после горе изложенога, радило се и није; и оно што је рађено рађено је погрешно.

Под владом пок[ојног] Кнеза Михаила поглавита пажња обраћана је ослобођењу политичком. За време његове владе врло се мало пажње поклањало средствима, која помажу ослобођење духовно. Место рада школом и црквом одржаване су поглавито везе помоћу којих би се изазвала револуција за политичко ослобођење. Није се, дакле, радом кроз школу и цркву поступном еволуцијом припремало земљиште за ослобођење најпре духовно па онда и политичко. После његове смрти настаје застој у раду: везе напуштене, а ништа није рађено да се из других руку у Цариграду истргне руководна улога у борби против јелинизма, која се почела осећати још одмах после Париског мира.⁸

⁷ И ове тврдње Јована Т. Марковића не стоје. Наиме, српска дипломатија је од 1886. године успела да издејствује отварање два конзулата у Турској, у Скопљу и Солуну. Настављено је и уређивање питања српских школа и учитеља, које су радиле само у пределима северно и западно од Шар-планине. Од изузетног је значаја и оснивање Друштва Св. Саве, 1886. године.

⁸ Као што је наведено, ауторова оцена је писана са намером да умањи значај националног рада српских влада до доласка радикала. Нетачно је да се Србија није бавила пропагандним радом у Старој Србији и Македонији после смрти кнеза Михаила. Са радом је 1868. године почео Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, кога су чинили архимандрит Нићифор Дучић и професори Панта

Овоме застоју у раду много је допринело прво Намесништво заузето искључиво унутрашњим нашим бригама услед чега је сасвим испуштено из српских руку старање о нашим саплеменицима у Маћедонији. Бугари су, међутим, тада радили и експлоатисали у своју корист нерад ондашњих наших државника. Бугарске су се школе нагло множиле. Чак их је било на домаку наше границе у Нишу. Међутим, погодаба за подизање српских школа било је јако много јер код Турака у томе времену није било оне подозривости према свему српском показане доцније – после наших ратова са њима. Тако напуштен словенски део маћедонског становништва остављен је био самоме себи и почео прилазити егзархији. Такво је стање било у Маћедонији за све време од смрти Кнеза Михаила па до 1885 год[ине]. Тек те године под утицајем неуспеха под Бугарима почиње се мислити да нам ваља нешто радити у крајевима јужно од наше границе.⁹ Подстицај овоме раду дао је пок[ојни] В[ладимир] Карић, који је дао много стварног доказа о томе како смо бедно стајали у Маћедонији и Старој Србији.

Кад је прва владавина радикала почела озбиљније радити на нашим националним задацима на југу – у Маћедонији биле су искључиво бугарске и грчке владике, словенски живаљ учио се грчким и бугарским школама, ми нисмо нисмо имали ни једне школе – сем по неку школу по варошима у Ст[арој] Србији – ни једне културне основе, ниједног Митрополита Србина; ни једне општине; ни једног представника Србина у Меџлисима¹⁰.

Такво је било стање јужно од Србије, кад су радикали прихватили бригу о нашим националним задацима.

Много је напора и жртва стало да се српском народу обезбеди право отварања својих школа. У времену од 1889 до 1903 год[ине] постигнути су у том погледу знатни резултати. Као што је напомењено сем неколико школа по градовима у Косовском вилајету – у осталим крајевима Ст[аре] Србије и Маћедоније нисмо у години 1893 имали готово ништа.

Срећковић и Милоје Милојевић. Призренска богословија је основана 1871. године, а српска влада је стипендирала њене ученике.

⁹ Од 1885. године започет је рад на припреми јавног мњења у Србији – приређивани су зборови и штампани говори о Старој Србији и Маћедонији. Покренуто је и питање о издавању листа на српском језику у Цариграду (*Вардар*). На овим пословима су радили и Министарство иностраних дела и Министарство просвете и црквених послова.

¹⁰ *Меџлис* – веће, савет.

Док у 1893 год[ини] немамо готово ништа дотле године 1903–ће стојимо у томе погледу овако:

У Солуну имамо пуну седморазредну гимназију у којој раде 18 наставника са факултетском спремом и уче 128 ученика. Уз то имамо две основне школе и вишу девојачку школу са три разреда: у њој је радило 6 наставница са 50 ученица. Обе средње школе својим уређењем привлачиле су пажњу странаца, који су се са похвалом изражавали. У самоме вилајету по разним градовима и већим селима постоје тада још и ове установе: 2 грађанске школе са 5 наставника и 41 учеником, цом; 14 основних школа у којима раде 33 учитеља са 631 учеником, цом.

У Битољу, поред основних школа, мушке и женске, имамо добро уређену полугимназију у којој је радило 10 наставника са 78 ученика и виша девојачка школа са 5 наставница и 59 ученица. У градовима и селима по вилајету било је 32 основне школе са 52 наставника и 1549 ученика, ца.

У Косовском вилајету до 1893 год[ине] било је нешто школа али, тек од те године почињу се отварати српске школе на основу ираде, којом је допуштено нашим сународницима да могу, сходно турским законима о просвети, отварати своје народне школе.¹¹ У Скопљу видимо у 1903–ћој години, добро уређену полугимназију, учитељску школу; у Призрену – богословију; у Плевљу – полугимназију. У ова три завода радило је 32 наставника са 318 ученика. За више васпитање девојчица са свршеном основном школом било је 3 школе са 7 наставница и 103 ученица. Грађанских школа по градовима било је 4 са 11 наставника и 110 ученика. Број основних школа попео се до 1903 год[ине] на 138 са 218 наставника–ца и 5835 ученика, ца.

Кад се сведе рачун овога нашег десетогодишњег (1893–1903) националног рада добија се: Наши сународници имају:

6 средњих школа са	60 наставн. и	524 ђака
5 девојачких -II-	18 -II-	212 -II-
6 грађанских -II-	16 -II-	151 -II-
198 основних -II-	303 -II-	8015 -II-

Тек од како су се по Македонији почеле отварати српске школе (1893.) настала је могућност и за рад да се нашим сународницима олакша и црквени положај: Добијање Србина за Митрополита у рашко–призренској и скопској епархији последица је тога труднога рада.

¹¹ Све српске школе су отваране на основу Закона о јавној настави и Османском царству, односно царске ираде из 1893. године, а никада на основу патријаршијских привилегија.

Политичка акција радикалских влада није се ограничавала да помаже само црквене и просветне потребе наших сународника. Напоредо са радом да се обезбеде од однорођивања ишло је и старање да се наши сународници ослободе с једне стране притиска арбанашких зулума, а с друге последица рђаве турске администрације. Наша енергична дипломатска акција против арбанашких зулума у 1898 год[ини] завршена је крајем исте године познатом мисијом Саадедин – паше, којом је она сасвим изиграна. Наде везиване за њу пропале су. Арнаути се још више скопили, године 1899 међ њима јављају се познати зборови – најзнаменитији је био у Пећи – после којих долазе крвави догађаји у Заглавици и Митровици. Анархија у Ст[арој] Србији достигла је врхунац и 1901 год[ини] избила у познатим догађајима у Колашину. Одсудно помагана руском дипломацијом у Цариграду српска радикална влада успела је да њени захтеви буду задовољени. Представници турских власти, Мутесарифи приштевски и сјенички и кајмакам митровачки као саучесници арбанашки, били су смењени, гарнизони у овим крајевима били су ојачани батаљонима из Анадолије. Јаче заинтересована судбином и положајем Срба у Ст[арој] Србији руска је влада, зарад јаче заштите српскога живља, основала у Митровици свој Консулат, чији је први шеф, незаборављени Шчербина, био жртва своје предане дужности рускога консула у Ст[арој] Србији.¹²

Наша акција у корист Срба у Ст[арој] Србији била је, дакле, крунисана успехом.

Не задовољавајући се тим својим успехом радикална је влада имала на уму и друге изворе свих зала, које је требало радикално пресећи, услед чега је она опширном и енергичном нотом упознала В[исоку] Порту са ситуацијом у Ст[арој] Србији и северо–западној страни Маћедоније и том је приликом скренула пажњу на потребу ефикаснијих мера, којима би се поправило стање наших сународника у тим странама. Једној је од ових мера био задатак: обезбедити правну и праведну примену закона; другима – побољшати садашње стање реформама за које би се, с позивом на чл[ан] 23 Берлинског уговора, нашло да су подесне... Влада радикална изложила је опширно ове своје погледе, који су наишли на потпуно одобравање руске дипломатије, и у својој акцији успела је. О њеном се гледишту водило рачуна. Последица овога је фебруарска руско–аустријска реформна нота 1903, којом је усвојена формула: одржати непромењен територијални status quo, побољшан реформама административним и

¹² Григориј Шчербина (1868–1903), руски конзул у Митровици од маја 1902. до убиства 1903. године.

аграрним, које је радикална влада још у септембру 1902 г[одине] изнела у упутствима своје цариградском посланику. Српска радикална влада учествовала је, дакле, у почетку, када су се полагале основе за реформну акцију.

У 1906 – 7 школској години стање је овакво:

Основних школа са 4 продужне или грађанске има у 226 места ...	275
Са ученица–ка	... 9043

У тај број улазе мешовите посебне и приправне школе за мушку и женску децу.

По вилајетима тај је број подељен овако:

<u>Косовски вилајет</u> (у који улази епархија рашко–призренска и скопска) има ових школа у 170 места	... 183
са ученика, ца	... 7307
<u>Битољски вилајет</u> има у 42 места школа	... 65
са ученика, ца	... 1166
<u>Солунски вилајет</u> има у 13 места школа	... 26
са ученика, ца	... 570
<u>Свега</u>	... места ... 226
	... школа ... 274
	... ученика, ца ... 9043

Према 1902/3 години школској напредак се показује у Косовском вилајету и Битољском. Тај се напредак показује како у броју школа тако и у броју ученика, ца.

Број средњих школа остао је исти према тој години. Њих има у години 1908–мој

у Косовском вилајету

1) једна 4 разредна мушка гимназија са интернатом у Скопљу са ђака	... 190
2) једна 4 разр. мушка екстерна гимназ. у Плевљу са ђака Свега 2 средње мушке школе са ђака	... 50 ... 240
3) једна 3 разредна девојачка школа екстерна у Плевљу са ученица	... 25
4) једна иста таква школа са интернатом у Скопљу са ученица Свега 2 средње женске школе са учен[ица]	... 50 ... 75
У вилајету, дакле, средњих школа има 4 са ученика, ца	315 ... 315

II. У Битољском вилајету

1) једна 4 разредна мушка гимназија са интернатом у Битољу – са ђака	... 77
2) једна троразредна девојачка школа са интернатом у Битољу – са ђака	... 22
<u>У вилајету свега, дакле, 2 средње школе са ђака</u>	<u>... 99</u>

III. у Солунском вилајету

1) једна мушка гимназија са 7 разреда и интернатом у Солуну са ђака	... 148
2) једна девојачка школа са 4 разр[еда] и интернатом у Солуну са ученица	... 57
<u>У вилајету, дакле, две (2) средње школе са ђака</u>	<u>... 205</u>

Укупно има 8 средњих школа – од којих 4 мушке, 4 женске – са

1) ученика	... 465
2) ученица	... 154
<u>Свега: ученика,ца</u>	<u>... 619</u>

Стање ових школа у толико је измењено према 1902/3 школ. години:

- што је на место мушке 3 разредне гимназ[ије] у Скопљу отворена 4 разредна;
- што је на место женске 3 разредне школе у Солуну отворена 4 разредна
- што се увеличао број ученика.

Са стручним школама у 1908 год. стојимо овако:

1) једна богословска–учитељска 4 разредна школа у Призрену са интернатом. У њу се примају ученици са 4 раз[реда]. ... са ђака	... 93
2) једна мушка 3 разредна школа у Скопљу са интернатом, добро уређеном вежбаоницом за учитељске кандидате ... са ученика	... 35
3) једна женска 3 разредна учитељ[ска] школа у Скопљу са интернатом са ученица	... 42
4) један двогодишњи курс девојачке школе у Битољу т.зв. радничко одељење (ради обуке у домаћ[ичким] и женским радовима) са ученицама	... 25
<u>Свега стручних школа 4 са ученика, ца</u>	<u>... 195</u>

Стање ових школа према 1903 год[ини] измењено је у толико:

- а) што је отворена женска учитељска школа у Скопљу
- б) што је отворен двогодишњи раднички курс у Битољу;
- в) што је увећан број ђака (1903 г[одине] број ђака средње и стручне шк[оле] износио је 736; 1906/7, –814)

Дакле, у 1906/7 шк. години свега је у 226 места било

<u>основ[них] школа</u>	... 275
са ђака	... 9043
<u>средњих школа</u>	... 8
са ђака	... 619
<u>стручних школа</u>	... 4
са ђака	... 195
<u>Свега: – школа</u>	<u>... 287</u>
<u>са ђака</u>	<u>... 9857</u>

према 215 школа и 8902 ђака у години 1902/3.

Наставничко тело

стоји овако:

I. <u>Косовски вилајет</u> по основном школама наставника, ца	... 284
II. <u>Битољски вилајет</u>	... 77
III. <u>Солунски вилајет</u>	... 40
Свега:	... 406

према 319 – у 1902/3 год.

I. Косовски вилајет по вишим, средњим и стручним школама наставника, ца	... 47
II. Битољски вилајет	... 16
III. Солунски вилајет	... 22
Свега 85 према 78 – у 1902/3 год[ини]	
Свега: ...наставника, ца 491 према 397 – у 1902/3 год[ини]	

Материјални издатци

1. Основне школе

	интернат, оправке кирија школа, њихово издржавање	особље Плата наставника и послуге
I. Косовски вилајет	око Дин 25.000	280.000
II. Битољски	16.000	55.000
III. Солунски	15.000	30.000
IV. Цариград	5.000	10.000
Свега дин[ара]	61.000	375.000

2 Више, средње и стручне школе

I. Косовски вилајет	110.000	150.000
II. Битољски	40.000	30.000
III. Солунски	50.000	50.000
Свега	200.000	230.000
Укупно на издржавање свих школа ... на материјалне издатке		200.000+61.000 = 261.000
на особље		375.000+230.000 = 605.000
Свега		866.000 дин.

Ми смо се даље старали да што већи број грађана Срба спремимо за службу и помоћ од Србије већ да им дамо образовање за привредни посао. Због тога је већ 1908 год[ине] отворена једна нижа трговачка школа у Призрену. Почето је са овом школом баш ту што су то молили сами Призренци. То је школа 4 разредна, а уређена по угледу на босанске школе те врсте. Без интерната.

Исти је разлог диктовао те су такозв[ане] више девојачке школе преуређене у тој истој години. Циљ је био: да свршене ученице тих школа могу живети од својих руку, од заната који су изучиле у овим школама – шивење рубља, хаљина, машамојских послова. Тих школа било је 4: у Битољу, Скопљу (где је и почето са затварањем женске учитељске школе), Солуну и Плевљу. Прве три су биле интерне, четврта није.

Сматрајући да је неопходан услов за наш напредак чињеница да имамо што више добрих Срба у слободним професијама у Ст[арој]

Србији и Мађедонији, Министарство је нарочито обраћало пажњу на ту чињеницу. Узимало се младића из тих крајева и припремало за разне слободне службе.

У 1908-ој години било је питомаца	
за <u>медицину</u> : у Цариграду, Паризу, Нансију, Лијежу, Грацу, Петрограду	... 13
за <u>апотекаре</u> : Загребу, Женеви, Цариграду	... 3
за <u>инжињере</u> : Београду	... 6
<u>правника</u> : Београду, Цариграду, Солуну, Петрограду	... 26
<u>Свега питомаца</u>	<u>48</u>

Адвокати су спремани с обзиром на судску реформу која је имала да се уведе јер до тад Турци нису никако пуштали Србе да врше тај посао.

Од медецинара имали смо 5 свршених концем 1907 године.

Министарство се исто тако старало да спреми одмену наставница наших виших школа чега ради оно је имало као своје питомце на филозофском факултету у Београду 1908-ој години њих ... 20

Скупа на 70 питомаца издавано је на име стипендије дин ... 120.000

У просветне установе наше долазе и књижаре у Цариграду, Битољу, Призрену, Приштини, Кичеву, које нас стају око дин[ара] ... 7.000

Исто тако издавање Цариградског Гласника, Голуба, Календара, који нас годишње стају око динара ... 25.000

Приходи су њихови били мали и незнатни и давали су се као хонорар сарадницима.

Наша просветна ствар према томе даје овакву слику:

а) На школе	дин[ара]	866.000
б) питомце		120.000
в) књижаре		7.000
г) публикацију		25.000
<u>Свега</u>		<u>1018.000 динара</u>

На завршетку овог прегледа ваља споменути и неколико догађаја:

Године 1905 запаљена је наша гимназија у Плевљу. Које прилозима, а поглавито помоћи из Министарства сазидана је нова зграда за 40.000 дин.

Године 1903 сазидана је у Скопљу велика модерна зграда за нашу тамошњу вишу школу о трошку Министарства. Новембра 1907 год[ине], наши такмаци Бугари запалили су је. Помоћу прилога српског народа у Скопљу на истом је месту сазидана нова зграда. Почетком пак 1908

год[ине] купљена је за ту сврху још једна нова зграда за женске школе средствима Министарства, а за цену ... 60.000 дин.

Другу важну партију у буџету Министарства на ванредне трошкове чине издаци на црквене послове. Само две епархије где су архијепископи Срби – рашко–призренска и скопска – износе

- а) скопска ... Дин[ара] ... 55.000
- б) рашко–призренска ... 20.000

Свега ... 75.000

Ту долази помоћ сиромашним свештеницима, помоћ манастирима Дечанима, Девичу, помоћ Митрополитима и њиховом особљу.

Манастир Хилендар са члановима братства такође ужива нашу редовну помоћ од ... дин[ара] ... 40.000

Манастиром управљају старци удружени у ткзв. сабор стараца. Од 14 саборних стараца 8 су наши, а 3 међу њима и наши представници. Братство чине 83 монашких лица и 31 искушеник.

Митрополитско питање у епархији велешко–дебарској покренуто је године 1907. Тиме је наше црквено питање и у битољском вилајету било кренуто напред.

И за онај део нашега народа у овоме вилајету који је ван епархије учињено је колико се могло да му се створи прилика да организује школске општине. Тако је у Прилепу отворен параклис на имању ман[астира] Хилендара, који смо ми купили. То је исто предузето и у Крушеву, где имамо поклоњено имање једнога доброга Србина отуда. Купљено је шта више и имање у Дебру. На ова два параклиса у Дебру и Крушеву предвиђено је било у буџету ... дин[ара] ... 6.000.

У солунском вилајету, где смо бројно најслабији, такође је наша црквена ствар кренула напред. У самоме Солуну постоји црква на имању ман[астира] Хилендара.

Министарство је спремало и кандидате за нове митрополите. Године 1908 оно има пет (5) питомаца, које у Атини и Цариграду, које у Хилендару и Солуну. Колико је Министарство помагало ову страну нашега рада показују и ова факта:

- а) куповина цркве Св[етог] Спаса у Скопљу
- б) довршење велике цркве у Митровици – 1907 г[одине]
- в) подигнута велика црква у Куманову;

све то у главном и великим делом о трошку Министарства.

Укупна сума на црквене послове у години 1907 – узимајући у рачун и трошкове око вел.дебар.митрополитског питања – износи ... Дин[ара] ... 150.000

Статистика црквена у Ст[арој] Србији и Маћедонији

	Домова	Црква и манастира употребљивих
а) рашко –призренска епархија	30.000	96
б) скопска	15.000	90
в) велешко–дебарска	3.500	54
г) пелагонијска–битољска	800	12
д) охридска–преспанска	300	5
ђ) солунски вилајет	400	1
Свега	50.000	258

Има, дакле, 50.000 домова рачунајући по 10 душа на дом – то је најмања цифра – има 500.000 Срба православних организованих у 258 општина.

Економски положај нашега народа у тим странама је рђав. Сељак је или чипчија или врло мали газда. Маса их је чипчија, а 9/10 целокупног становништва је сељак. Ако је занатлија или трговац, он је без капитала, без полета. Ако је мало школован – он прибегава каквој служби, наставничкој или каквој другој. Општа несигурност и оскудност и скученост законодавства удружени са злом вољом и предрасудама Турске узрок су неуспеха на томе послу и поред свих напора наших да помогнемо.

Међутим, појава рефорама и толикогодишњи рад школа учинили су били своје: свет је почео осећати да му борба не може бити успешна – ако економски не пође напред. Влада је то увиђала и покушавала да учини што може кроз школу.

Напред је поменуто шта је учињено у томе погледу са вишим женским школама које су препорођене у занатлијске–радничко–домаћичке школе.

Речено је шта је предузето за образовање трговаца: отворена је практична 4 разредна трговачка школа у Призрену. О државном трошку школовано је до 1908 год[ине] – око 15 питомаца у нашој трговачкој академији. Сем тога у години 1907– ој – узет је један питомац и за „9 терећи мектеб“ – турску трговачку школу у Солуну. Учињен је тиме покушај.

Зарад појачања тамошњег занатлијског и трговачког кадра Министарство је од 1903–ће год[ине] узимало питомце у Крагујевачки војно–технички завод и жељезничку радионицу у Нишу. У години 1907– ој – ових питомаца било је ...12.

Најзад државном помоћу створена је и једна пивара у Скопљу.

Кредит у Турској није био организован. Без помоћи свог законодавства, а помоћу Министарства, наши сународници прибегавали су систему оснивања фондова за поједине црквено–школске општине. То су мали новчани заводи основани на акције од врло мале вредности, обично од 5 мецедија до 30 динара. Капитал им увећавају: уштеђевина чланова, црквено–школске општине, вишци прихода црквених.

Такви заводи постоје у Призрену, Плевљу, Приштини, Пећи, Скопљу, Куманову.

Како су капитали уложени у те заводе мали то је прибегавано позајмицама у Србији. Министарство је помагало и посредовало за те позајмице. Оне су обично тражене од Н. Банке. Такав су зајам добили Призренски и Кумановски фонд по динара 20.000.

Највећи је Призренски завод. Он има капитала 100.000 дин.

Сем ове врсте кредита створена је и друга врста: школски фондови образовани од прихода школских и прилога школи. Тих фондова видимо у Солуну, Ђевђелији, Вођену, Јенице–Вардару, Богданцима, Богородици.

Најзад, треба споменути еснафске касе – по свима већим варошима нарочито по епархији рашко–призренској. У Пећи је удружено 17 каса еснафских у циљу повећања капитала.

Споменућемо још оснивање филијала Београдске Задруге са својим одељењем за осигурање у Скопљу и Солуну у години 1907.

Статистика— 1908/9 шк. год
Ученика, ца учитеља, ца и школских места
Основне школе

I. <u>Битољски вилајет</u>	
а) ученика, ца ...	1743
б) учитеља, ца ...	82
в) број школских места ...	61
II. <u>Солунски</u>	
а) ученика, ца ...	491
б) учитеља, ца ...	32
в) број шк[олских] места ...	13
III. <u>Скопска епархија</u>	
а) ученика, ца ...	2570
б) учитеља, ца ...	159
в) број шк[олских] места ...	85

IV. <u>Рашко–призренска епарх[ија]</u>	
а) ученика, ца ...	4250
б) учитеља, ца ...	137
в) број шк[олских] места ...	84
V. <u>Цариград</u>	
а) ученика,ца ...	35
б) учитеља,ца ...	6
в) број шк[олских] места ...	1

Статистика школске год. 1909/10

Основне школе

Ученика, ца; учитеља, ца; број школских места

I. <u>Битољски вилајет</u>	
а) ученика,ца	1809
б) учитеља,ца	88
в) број шк[олских] места	66
II. <u>Солунски</u>	
а) ученика, ца	387
б) учитеља, ца	19
в) број шк[олских] места	6
III. <u>Скопска епархија</u>	
а) ученика, ца	2790
б) учитеља, ца	165
в) број шк[олских] места	92
IV. <u>Рашко–призр[енска] Епархија</u>	
а) ученика, ца	4919
б) учитеља, ца	136
в) број шк. места	96
V. <u>Цариград</u>	
а) ученика, ца	42
б) учитеља, ца	6
в) број шк[олских] места	1

До ових двеју статистика изнешено је стање онакво какво је било у првој половини године 1908.

Те године, после револуције у Јулу, долази ера уставнога стања у Турској. Влада се трудила да то стање искористи што је могућно више за наше националне сврхе.

Већ те исте године Августа месеца купљена је Штампарија која је стала Министарство ... Дин[ара] око ... 10.000

Првог септембра почео је већ излазити и лист „Вардар“ на чије се издавање трошило годишње ... Дин[ара] ... 10.000

Најзад, влада је нашла за потребно и корисно да те исте године сазове једну Конференцију Консула зарад утврђивања програма о нашем будућем пропагандском раду.

Та је Консулска Конференција одржана 16 и 17 Септембра исте године. Прва, под председништвом г[осподина]–Др. Ј[акова] М. Ненадовића, нашега посланика у Цариграду; друга, под председништвом пок[ојног] Др. М[илана] Ђ. Миловановића, као тадашњег Министра Иностр[аних] Дела. Ту Конференцију сачињавали су још: г[оспода] Др. М[ирослав] Спалајковић, начелник Министарства у томе времену; Јов[ан] Јовановић, тадашњи Генер[ални] консул у Скопљу; Жив[ојин] Балугџић, генер[ални] Консул у Солуну; Љуб[омир] Михаиловић, тадаш[њи] Консул у Битољу; М[илан] Ракић, тадашњи вице–Консул у Приштини; Јов[ан] Т. Марковић секретар М[инист]ст[арст]ва и шеф Консуларног одељења и као деловођа Конференције Т[ихомир] Поповић, писар Министарства у томе времену.

Консулска конференција

одржана 16 Септ[ембра] и 17 Септембра
1908 г[одине]

Њене одлуке:

Предмет Конференције: пропагандски послови у Турској:

I. О нашем раду у Турској у опште

С обзиром на нов поредак ствари који је настао с превратом од 11 Јула 1908 год[ине] Конференција је мишљења да су најважнији предмети нашега рада у Турској; школе, организација и економски послови. Да би ови послови били интензивнији и ефикаснији ваљало је тачно ограничити и одредити како у опште област на коју ће се простирати наша будућа акција, тако и значај појединих делова те области и односне мере. С овим у вези појачати и новчана средства. Скопље да постане центар свега културнога и пропагандскога рада.

II. О територији наше акције

Територија наше акције у Турској простирала се некад до Костура и до иза Сереза. То је питање решено у 1899 год[ини] (одлука консулске

конференције од Јуна) тако што је територија ограничена на Косовски вилајет, на прилепску, кичевску, крушевску казу са Демир–Хисаром, охридску са Ресном – од битољског санцака; на дебарску и реканску казу од дебарског санцака; и на солунски санцак. (То је према тадашњој административној подели европске Турске).

Потребно је било, међутим и ту акциону територију сузити на оно и онолико колико је најпотребније да послужи циљевима нашега рада у Турској. Та област непосредне и сконцентрисане акције имала је да остане неприкосновена за Србију према свима и свакоме.

Она би обухватила: рашко–призренску епархију; од скопскога санцака северо-западну област од пруге: тромеђа српско – бугарско – турска, граница Бугарске до притока Брегалнице са Осогова, Брегалница до утока, велешка каза тадашња и Бабуна, прилепска, кичевска, реканска и дебарска каза од битољског вилајета.

У овај простор ушле су према томе најважније тачке стратегијске и трговинске: стари ново–пазарски санцак, Качаник и Прешево (по Цвијићу: језгро централне области Балканског Полуострва), Овче Поље и Качак, који су Бугари употребљавали у четничкој акцији као везу између Бугарске и Косовског и Битољског вилајета (линија: Девебајуз на бугарској граници источно од Криве Паланке; лева обала Криве Реке – Лисац – Овче Поље – велешка каза – Бабуна – прилепска каза).

Према томе:

1) Из Солунског Санцака повући цео пропагандски рад, нешто одмах а нешто у току те године;

2) У деловима битољскога вилајета у којима је дотад рађено, а нису напред поменути не усиљавати акцију;

3) У Скадарској области, која је до тад била остављена Црној Гори отпочети просветно–политички посао. То учинити у договору и заједнички са Ц[рном] Гором, ако она то хоће, или сами ако се томе не противи, дакле непосредно, преко раш[ко]–призр[енског] Митрополита у чију епархију долази ова област.

Битољски вилајет – Школе у:

I. Прилепска каза: Тополчане, Дабница, Небрегово, Степанци, Гости***¹³, Дреновце¹⁴, Горње Село, Долњане, Костинце, Секирце,

¹³ Реч је нечитка.

¹⁴ У питању је Дреновац.

Кривогоштани¹⁵, Стровје¹⁶, Долгавац¹⁷, Маргари, Крапа, Зрзе, Риљево, Присад, Слупче, Врбјане, Ропотово¹⁸.

II. Охридска каза: Вевчани, Подгорци¹⁹, Лабуниште, Боровац, Јабланица, Нерези.

III. Дебарска каза: Модрич, Клење, Доња Вапа, Доњи Мелничани²⁰, Горњи Мелничани²¹, Лазаропоље²², Тресонча, Галичник, Требиште, Сеница, Волковија, Киченица²³, Врбен, Богдево, Кракорница, Бродец, Реч, Стрезимир, Ничпур, Нистрово и Жуње.

IV. Кичевска каза: Козичино, Јагол – Доленци, Пренка, Лазаровци.

V. Поречка каза: Брод, Грешница, Слатина, Зркље, Лучиште, Крушје, Рамње, Брезница, Здуње, Коваче, Вир, Тамино село, Белче, Волче, Требовље, Црешњево, Белица, Растеш.

Где постоји школа, постоји и црква. Нису узимате у обзир вароши већ само – села –.

III О раду са Црном Гором у Турској

Као што је речено: радити са њом или без ње.

IV. О консулатима

Сматрајући да је непосредно вођење наших послова јемство за успешан рад и главно средство за одбрану Срба у Турској Конференција је била мишљења да је потребно, поред тадашњих Консулата отворити и Консулат у Призрену са рејоном: призренски и пећски санџак. Како је Консулат у Приштини ван главне жељезничке и једине комуникације, и како је потребно имати једну акциону тачку ближе горњим крајевима нађено је за потребно да се Приштински Консулат премести у Митровицу, чим се тамо премести и Мутесарифлук.

¹⁵ Место је Кривогаштане.

¹⁶ Ради се о месту Строја.

¹⁷ Назив села је Долговац.

¹⁸ Ропотово се налазило у Тетовском округу, у Поречком срезу.

¹⁹ Подгорац је био у Охридском округу, у Струшком срезу.

²⁰ Место се звало Доње Мелничане.

²¹ Место се звало Горње Мелничане.

²² Лазаропоље је било у Тетовском округу, у Гњиланском срезу.

²³ Ово место нисмо успели да убицирамо.

V. О Школама

Једино легално средство у Уставној Турској, које не би компромитовало отоманске Србе и изложило их гоњењу Турака била је – школа. Дисциплина међу учитељим попустила је, успех у настави доста слаб, мали број ђака по школама... Дакле, школе је ваљало што боље уредити и мислити на уредбу и правилник јер учитељ је једини радник пропагандски. Наша пропаганда морала је добити обележје сталности и упорности: организација, сконцентрисавање народне снаге, уређење наставника. Учитељ треба да се увери о сталности па да озбиљније ради. Правило од 1898 г[о]д[ине] допуњено оним из 1905 г[о]д[ине] није могло имати више своју примену. Просветни Савет Мин[инстарства] Ин[остраних] Дела још у 1902 год[ини] па и Комисија од Октобра 1905 г[о]д[ине] и Фебруара 1907 г[о]д[ине] тражили су уредбу, којом би се обухватили сви односи учитеља. Што није могло бити учињено раније учињено је 1910 године. Те године донешена је „Уредба“ о уређењу учитељскога стања и „Правилник“. Издаци на плате учитеља, које је изазвала та уредба износили су у тој години суму од

Динара 74.000

Идућих година та је цифра редовно расла. Као основица те „Уредбе“ која нас је стала много труда и напорнога рада, и великих материјалних жртава, узет је Закон о народним школама у Србији од 1904 год[ине]; Закон о пензијама учитељских удовица њихове деце од 1885 и Закон о устројству основних школа од 1863 год[ине]. То је учињено с разлога што је то последњи резултат бриге око унапређења наставе у Србији и зато што наши учитељи у Турској морају често пребећи овамо. Због тога су и преписане и исте дужности учитељству у Турској. Међутим, због других прилика средине и потребе рада морало је се одступити у неколико од усвојене основице.

Дакле:

1. Основне школе – Потребно је било учинити што следује:

а) Уредити положај учитеља на овим основама: да имају право на пензије они и њихове породице; да имају сталне, периодске и пристојне повишице; да се изједначе – према могућству – са учитељима у Србији; да се та уредба озакони – како би дала најваће гаранције учитељима;

б) извршити административну организацију школа да би се завела боља дисциплина и појачао надзор;

в) извршити стручну организацију школа са сталним инструкторним надзором;

- г) груписати села око школа, да би се смањио њихов број;
- д) подизати зграде школске било о трошку државном било о трошку општина или помоћу прилога;
- ђ) у рашко–призрен[ској] епархији затворити још у тој години све школе где није било бар 10 ученика и добре зграде. У солунском санџаку затворити све сем неколико важнијих варошких;
- ж) у рашко–призрен[ској] епархији отворити по врошима, где их није било више основне школе (V и VI р[азред]).

2. Више мушке и стручне школе

Према облику, који се имао дати нашем будућем раду Скопље је имало постати центар рада. Са тога разлога: ту концентрисати наше највише просветне установе:

- а) Затворити Солунску 7-разредну гимназију и отворити целу 8-разредну у Скопљу, поред тадашње учитељске школе, која је имала остати;
- б) У Плевљу задржати 3 разреда гимназије, како је и било;
- в) Затворити раденичко – домаћичке школе у Солуну и Битољу. У замену за битољску раденичко – домаћичку школу отворити у Прилепу пансионат за локалну потребу – за ученике основне школе. У току од две године прилепску основну школу подићи на потпуну – шесторазредну.
- г) Старати се да се у Солуну отвори једна српска практична трговачка школа, и то приватна. Србија је имала да даје извесну субвенцију под условима да извештан број сиротних ђака из наше акционе области бесплатно учи у тој школи.

Према томе Скопље би имало: целу 8-разредну гимназију, 3-годишњу мушку учитељ[ску] школу и оба курса раденичко – домаћичке женске школе; Битољ: – полугимназију; богословију и нижу трговачку школу имао би Призрен; Плевље: 3-разредну нижу гимназију и екстерну раденичко – домаћичку школу (нижи курс); Солун: само приватну трговачку школу, ако буде отворена.

3. Школа за монахе:

у Хилендару и Дечанима.

VI. О организацији Срба на турском земљишту

Питање о организацији сматрам као основно и најважније:

- 1) Циљ организације: прикупљање нашега елемента у једно централистички уређено и услед тога лако и брзо покретљиво тело; васпитање људи који ће да воде отоманске Србе у духу наших тежња; одбрана отоманских Срба легалним путем; и пропаганда. Организација је морала имати легалан карактер. Следствено све друге организације:

војничка, револуционарна итд., које би јој могле одузети овај карактер, морају бити сасвим изоловане од ње да је не би компромитовале.

2) Консулати да воде организацију тајно и да јој подижу углед – према чему: са масом општити колико је најпотребније;

3) Организација отоманских Срба да води све послове – и школске и црквене у областима где имамо Митрополита.

4) Организацију овакву, какву је установила фебруарска Скупштина од 1909 године у Скопљу, извести до краја у рашко–призр[енској] епархији, која мора бити угледна област и у погледу школа и у погледу организације. Извести је – по могућству – и у осталим областима. Не губити из вида да може наступити време да се организација лати и нелегалних средстава, узети карактер револуционарни. Тада је потребна јача унутарња дисциплина, већа брзина у раду и апсолутни поредак у односима организационих власти.

5) Делови организације и њених власти имају бити у најчвршћој вези.

6) Представништво организације у Цариграду чине посланици у Парламенту.

VII. О економском раду

Економском подизању наших сународника у Турској – посвети нарочиту пажњу. Економски јаки они ће добити јачега утицаја на јавне послове и бити јаче привезани за земљиште.

Рад да се креће у правцима:

а) стварање економских центара помоћу финансијских, кредитних и индустријских установа. Главни: Скопље

б) у тим центрима обезбедити нашем живљу вођење главних послова;

в) подизање сеоске масе, где је она сопственик земље;

г) ослобођење сеоске масе од бегова, господара – наших такмаца;

5)²⁴ обезбеђење земље и заштита од самовоље бегова на основу уредбе о чифчијама и чифлик сајбијама;

б) организовање ситног кредита

7) развијање трговинских веза између Србије и Турске: проучавати природу тих односа. Као средства употребити: кооперације мале (потрошачке задруге, виноградарске, произвођачке нпр. у Водену за паприку); отварање радња; земљорадничке задруге итд.

²⁴ Од овог места аутор замењује словне одреднице бројевима.

VIII. Рад у НовоПазарском Санцаку

- 1) С обзиром на осетљивост Турака и положај санцака узимати скрупулозно само горње набројане мере;
- 2) Спречити сваку акцију из Србије предузету без знања Министарства и Консулата;
- 3) Старати се да се дође у акциони додир са Н[овом] Вароши, која се, после нових прилика у Санцаку (излазак аугарске војске и трасирање сандачке жељезнице) издваја као центар;
- 4) Створити што више додирних тачака на граници Србије са те стране. Отварање турске царинарнице на Кокином броду била би једна потребна мера. Ово је све потребно зарад информационе Службе и за извођење организације и одржавање дисциплине.

IX. О Наоружању

Наоружање наших сународника у Турској у маси вршено је према потреби и по споразуму Министарства и надлежних Консулата на лицу места. Предузете су мере да се спречи уношење оружја или муниције у Турску без знања Министарства или Консулата; да се спречи, по могућству, погранична трговина с оружјем и експлозивима; да се онемогући свака приватна акција у овом погледу; на лицу места вођени су тачни спискови о лицима која су наоружана, а војним Командама стављен је у дужност главни надзор над спремљеним оружјем за наоружање и вођење спискова о издатом оружју.

X. О Информационим установама

Како је било потребно обавештавати иностранство о нашим националним питањима и у Турској и ван ње, и имати једно јавно Гласило у Турској зарад помагања организацији у њеним пословима то је решено било: Задржати „Вардар“, који ће и даље излазити у Скопљу на српском језику и по који нарочито спремљени број на језику француском. Лист је имао мање полемички карактер; служио је васпитању тамошњег света и дискусији национално – политичких и просветних питања.

Основати у Солуну један информациони биро.

Обустављање даљег излажења „Цариградског Гласника“.

XI. О Питомцима

Сем питомаца по нашим средњим и стручним школама у Турској осећала се потреба да се што већи број младића одабере и пошаље на више образовање за самосталне и независне професије на

првом месту, а затим и за турску државну службу на више или ниже образовање. Овуда:

- а) давање питомаца за медицину у турске школе;
- б) узимање питомаца за административну турску службу и њихово давање у турске више школе у Цариграду и Солуну;
- в) давањем ђака из наших гимназија, са већ добивеним извесним националним образовањем, у турске идадије – бесплатно и о нашем трошку;
- г) упућивање сваке године одређеног броја питомаца у Галата Сарај, као признату и добру школу, било за нашу – просветну; било за турску службу.
- д) узимање одређеног броја питомаца за наставничку службу по нашим школама у Турској. Они су школовани у Београду.
- ђ) обраћање пажње на припремање младића за богословску школу на Халци и у Атини.

XII. О експлоатацији Каламарије

Међу средствима која су или употребљена или покушана, а помоћу којих смо намеравали да потпуно загосподаримо „Хилендаром“ или бар обезбедимо извршење наше воље у Њему – општа и заједничка трпеза, делимична заједничка трпеза (за наше присталице), увлачење подмладка нама оданого, систем плата члановима братства, стална годишња помоћ братству, – међу тим средствима закуп Хилендарског имања Каламарије врло би добар и ефикасан био за свезу а Манастиром.

Како није било изгледа да би то држава могла држати у режији, поглавито због оскудице људи, који би целом послу дали потпуно стручан и националан карактер, пропагандски разлог изискивао је да се изда у пазакуп неоспорним Србима с тим да се може добити закупна цена и још извесна сума која би послужила нашим пословима у Хилендару.

XIII. Културан рад у ужем смислу

Овај рад кретао се у овим правцима:

- 1) Проучавање земље и народа: језик, обичаје, физиолошке и психолошке особине, споменике, флору, фауну и све што може да интересује науку и њене представнике: Академију Наука, Музеј српске земље, Етнографски српски музеј, Народни музеј, Универзитет, Опсерваторију.
- 2) организовање неполитичких друштава певачких, музичких, гимнастичких, забавних, разних клубова за спортове, добротворних итд.
- 3) растурање књига, новина, јавна предавања итд.

XIV. Унутрашња организација послова међу мисијама

Брзе и тачне информације обезбеђују јединство у пословима код мисија, а често отклањају и могуће штете. Отуда:

1) Обавештавање Консулата међу собом о свима важнијим догађајима као и људима, који шпекулишу са пропагандом или су опасни по наше послове.

2) Консули у истом циљу да се чешће састају.

3) Поред до тадашње праксе да Консулати опште директно с Министарством у будуће Консулати имају општити и са Посланством у Цариграду. Све важније ствари да се достављају и Цариграду нарочито оне за које тамо треба чинити кораке.

4) Саопштавање извештаја о општем стању у рејонима свакога Консулата има се вршити месечно и шаље свима нашим Посланствима.

5) Призренска богословија и Царинарнице на Јавору и Рашкој подручни су органи Консулата у Приштини. Сав посао у рашко-призр[енској] епархији сконцентрисати у Консулату у Приштини.

XV. О организацији отоманских Срба у Србији

Извршити одлуку Консулске конференције од Јуна 1899 г[о]д[ине] по којој: становнике Ст[аре] Србије и Маћедоније, који долазе у Ст[ару] Србију да зараде или су ту стално настањени организовати у једно друштво, које ће стајати под управом Министарства Иностр[аних] Дела. Организација тога друштва треба да буде на најширој основи и с одређеним циљевима за евентуалну акцију Србије преко границе. Према чему:

1) Овај посао поверити једноме од већ постојећих друштава и то „Српској браћи“ које помагати свима средствима на овоме плану.

2) Ради олакшања и боље контроле завести за Србе из Турске унутрашње пасоше по угледу нпр. на Румунију или коју другу државу.

XVI. О организацији јавне помоћи Србима отоманским из Србије

Да би се спречиле злоупотребе и шпекулације јавне и добровољне помоћи коју грађани Србије указују нашим сународницима из Турске, било овде, било тамо на месту, и да би се та помоћ добро и корисно употребила учинити:

1) Сажети добротворна друштва: „Коло Српских Сестара“, „Одбор Госпођа Књегиње Љубице“, „Друштво Св[етог] Саве“ у један савез и упутити их на културни рад (екскурзије, књиге за народ итд.) и помоћ главној организацији „Српској Браћи“, у новцу. Сваки политички

рад ма кога од ових и сличних друштава без одобрења Министарства Иностр[аних] Дела спречити на сваки начин као штетан.

2) Прикупљање прилога путем писаније од стране Срба из Турске не дозволити без одобрања надлежних Консулата.

XVII. О исељавању

1) Исељавање наших сународника из Турске, нарочито из рашко–призрен[ске] епархије у Србију спречавати свима средствима.

2) На исти начин одбијати и отежати прелажење у поданство и нашим просветним и црквеним радницима. Овим последњим нарочито.

3) Дејствовати на црквене и просветне власти у земљи да ни једноме таквоме раднику не дају места и прибежишта без одобрења овога Министарства. Предузети мере да наше црквене власти на лицу места не дају отпусте тим радницима без споразума међу собом и надлежним Консулима.

XVIII. О признању наше народности у Турској

С обзиром на ново, уставно, стање у Турској, а на основу устава којим је прокламована равноправност и једнакост свију народности, питање о признању српске народности у Турској сматрати у начелу за свршено и настојавати само да се тој уставној одредби, по нас повољној, дадне и што општија практична примена.

Консулати непосредно или преко Организације чиниће кораке у овом смислу код месних нижих и виших власти према потреби.

XIX. О сенаторском питању

Како су све народности у Турској добиле своје представнике у Горњем Дому – Сенату политички и пропагандски разлози изискују да и отомански Срби имају сенатора. Према томе:

1) Кандидовати: Ф[илипа] Ђурашковића из Плеваља, архимандрита Саву из Тетова, Богдана Раденковића, Петра Костића из Призрена и Д[имитрија] Чохацића из Цариграда. Кандидацију Ј[ована] Вељића из Солуна не примити.

2) Ову ствар да води посланство у Цариграду и да се споразумева с ким треба од Консулата.

XX. О привилегијама рашко–призрен[ског] Митрополита

Како је тенденција турске политике да уништи привилегије, које патријаршијски Митрополити имају за последњих неколико година Турци

су нарочито сметали и сметају рашко–призрен[ском] Митрополиту у извршењу њихову.

Нападе су сконцентрисали на његове школске привилегије: одричу му право да употребљава наставнике који немају потврђене дипломе од турских просветних власти. Како су због борбе око овога многе школе остале без наставника, те према томе нису ни радиле, Конференција Консулска мишљења је, да се попусти у овом питању, а формални отпор да се и даље чини. Учитељи би, према томе, показивали властима дипломе оверене меарифом ако их имају, ако немају оверене, онда да их овере. Митрополит би на сваки овакав атак власти имао да уложи протест код њих, а Патријаршија да поднесе представку. Ова мера не би била општа: – само онде где би то власти тражиле.

Право Митрополитово на организовање црквено–школ[ских] општина, које тако исто истиче из привилегија, бранити док се ма којим путем не призна наша Организација, чији су саставни део црквено–шк[олске] општине у рашко–призр[енској] и скопској епархији.

XXI. О Дечанском питању

Дечани и Хилендар треба да буду расадници за наше ниже калуђерство у Турској: Поучени монашком животу и газдовању калуђери ће бити у стању да врло корисно послуже нашим циљевима у Турској. Хилендар, који има услова за један овакав посао (велико братство, велико имање) за сад не може послужити томе циљу јер још нисмо потпуни господари у њему. Дечани имају велико имање, али ми немамо zgodних људи за васпитавање калуђерског подмладка, а сем тога немамо ни довољно снаге да га заштитимо од напада Арнаутских.

Руски калуђери најзгоднији су да изврше посао који нам треба у Дечанима. Према томе задржати у начелу Русе у Дечанима под условом да нам због тога не грозје Хилендару, како се има захтев о подизању ћелије Св[етог] Јов[ана] Златоустог на степен скита, и да је обезбеђено извршење наше воље у Дечанима, што према закљученом уговору није случај.

Да би се и једно и друго постигло ваља изгонити Златоустовце из Дечана и извршити ревизију уговора у предњем смислу.

Како је ово питање ушло у фазу затишја то га не реметити отуда, него поступно и у пријатељском тону тражити замену Златоустоваца другим калуђерима из Русије, на првом месту, па онда из Свете Горе.

XXII. Велешко–дебарско црквено питање

Циљ наше црквене политике у Турској је – стварање самосталне цркве, не дакле, обновљене Пећске патријаршије. Пећска патријаршија има и територијалних и политичких незгода. И са неповољнога међународног положаја Србије у доба кад је отпочела живу и систематску акцију у Турској; и са незгодног и злог стања у коме су се у то доба налазили наши сународници у Турској, наша црквена политика морала је узети други правац да би створила Отоманским Србима јемства за његово развијање у његовом духу. Поставили смо, дакле, за начело: да у крилу и под закриљем Цариградске Патријаршије дамо нашем народу оне услове за напредовање које су Бугари добили издвајањем у засебну цркву, а чему и ми тежимо. Из таквих односа српско – црквено питање у Турској добило је један конкретни облик у „Митрополитским питањима“. Ми смо имали једну по једну епархију, чим се у њој ојачамо, да поседнемо својим људима – Србима Митрополитима, док не бисмо створили услове за самосталну цркву. У овој сврси отворено је и питање велешко–дебарске митрополије, које је затим сведено на питање о хоро–епископу²⁵ у Дебру.

У доба заснивања наше црквене политике у Турској, црква и њена организација били су једина средства за легалан рад којем смо ми приступили. Прикупљање и груписање нашег елемента било је једино могућно око цркве. Питање о хришћанима у Румелији имало је, дакле, своју фазу црквених питања. Оно је ушло у фазу политичких питања још инаугурисањем европске реформне акције и остало је у њој превратом од 11 Јула 1908 г[о]д[ине]. У години 1909-тој већ више није једино средство црквена организација. Политичка, партијска, економска организација тада су омогућене. Сматрајући да су оне важније и реалније по резултатима и погодније за наше задатке у Турској Конференција Консулска мишљења је: да се на томе пољу форсира и уложи главна снага. На црквеном питању радити постепено и у толико у колико би црквена организација стварно олакшавала ове послове.

Зато:

- 1) Наставити дипломатску акцију у велешко–дебар[ском] црквеном питању. Састарати се за дефинитиван одговор од Патријаршије по тој ствари;
- 2) На терену држати се опортунизма гледајући да се што мање поремети наше држање пасивнога отпора, које у главном задржати.

²⁵ *Хороепископ* (грч. сеоски епископ) – епископ мањег града или села, којег поставља градски епископ под чијом се јурисдикцијом налази.

XXIII. О држању према Турцима

Према Турцима се опходити са лојалношћу и симпатијама. Турци су увођењем уставности на начелу једнакости и равноправности узели на себи задатак извођења рефорама, од којих смо ми и у периоди, кад их је уводила Европа очекивали стварање услова са слободно и подједнако развијање. Овакво држање ваља заузети све дотле док нам не загрозе стварајући установе које би нам одузимале могућност за национално и равноправно развијање.

XXIV. О држању према Бугарима

Према Бугарима држати се као према једноплеменцима али и као према противницима, које треба сузбијати средствима која прописују локалне потребе.

XXV. О држању према Арбанасима

Са Арбанасима прихватити рад, али, врло опрезно да се не бисмо компромитовали пред Турцима. Хватати везе са главним људима јужне Албаније, са њиховим одборима. Помагати идеју о аутономној Албанији, а учвршћивати уверење да су Срби једини, природни савезници у одбрани њиховог интереса јер на два или три фронта имају заједничкога непријатеља, а заједничка је граница између Срба и Арбанаса – најдужа.

XXVI. О држању према Грцима

Према Грцима, који су непријатељски расположени према новоме стању у Турској не улазити у споразуме и задржати status quo.

Ово су у главним потезима одлуке „Консулске Конференције“ држане према наредби Министра Иностраних Дела пок[ојног] Др. М[илована] Ђ. Миловановића од 15 Септембра 1909 год[ине] Ппбр. 4603.

Усвајајући у потпуности одлуке „Консулске Конференције“ својим решењем од 29 Септемб[ра] год[ине] [1]909 Ппбр.4963 г[осподин] Министар Иностр[аних] Дела наредио је био²⁶:

„У духу одлука конференције од 15 и 16 Септ[ем]бра 1909 г[о]д[ине] решавам:

²⁶ И на овом месту Јован Т. Марковић износи тенденциозну тврдњу – а то је да је министар иностраних дела Милован Миловановић у целости прихватио све закључке Конзулске конференције 1909, изузев оних који су се односили на сарадњу са албанским националним покретом.

1) да се изради правилник о учитељима српских народних школа у Ст[арој] Србији и Маћедонији. Правилник тај има обухватити све одредбе о платама и пенсијама учитељским. Он ће се, пошто га Министар Иностр[аних] Дела буде потписао поднети на одобрење Министарском Савету, па затим као стална уредба утврдити потписом Њ.В. Краља и свију Министара.

2) да се у Скопљу отворе Четири виша разреда Гимназије и да се у њих преведу из Солуна сви ученици одговарајућих разреда у првом реду они, који су родом из Косовскога вилајета; да се затвори раденичко–домаћинска школа у Солуну, а ученице из ње преведу у Скопље; да се у Солунском санцаку затворе све школе изузев Јенице–Вардара, Водена, Ђевђелије, Солуна, Гуменце и Дојрана, а учитељи из тих школа да се ставе на расположење скопском Консулату.

3) да се настане енергично на усавршавању организације Срба на турском земљишту у смислу који је утврђен одлукама Конференције.

4) да се пише Министру војном, финансија и унутрашњих дела да се поопштре наредбе односно апсолутне забране издавања и преношења оружја, муниције и експлозива на турску територију без претходног одобрења Министарства Иностр. Дела.“

Б У Ц Е Т И

Стање буџета од 1890 до 1912 године

Суме издатака учињених на просветне циљеве Ст[арој] Србији и Маћедонији пре године 1890 незнатне су. Године 1890 укупна цифра издатака учињених на просветне послове у Ст[арој] Србији и Маћедонији износи ... Динара ... 221.766.–

Није могућно тачно одредити колико је издато на поједине рејоне.

Већ после две године та се цифра готово удвостручила јер године 1893 укупна сума издатака на Ст[ару] Србију и Маћедонију износи Динара ... 423.392.–

У колико је наш рад на националном пољу био интензивнији у толико је и буџет издатака више растао док у години 1912-тој није достигао цифру 1,277.846.– дин[ара].

Како су се буџети расхода мењали, расли, најбоље се да видети из изложенога „Прегледа издатака по годинама“ – од 1890–1913 год[ине].

Сем овога прегледа у прилогу се налази и „Детаљан извод издатака учињених на просветне циљеве у Ст[арој] Србији и Маћедонији“ од 1890–1913 г[о]д[ине].

У прилогу под /2 имао сам част поднети и „Преглед влада измењаних у Србији од 1880–1913 године.“

Подношајући Вам, Господине Министре Председниче, по Вашем наређењу, овај реферат мени је част у исто време уверити Вас у своје најдубље поштовање.

15 Маја 1913 год[ине]
Београд

Јован Т. Марковић
Консул у Битољу
Заступник шефа Консуларног одељења

Преглед издатака по годинама

Година	Динара	Пара
1890	221.766	—
1891	265.898	—
1892	401.870	—
1893	423.392	—
1894	477.773	—
1895	536.857	—
1896	578.044	—
1897	698.031	—
1898	901.850	—
1899	940.179	—
1900	1,008.739	—
1901	979.735	—
1902	1,002.537	—
1903	939.099	—
1904	939.440	—
1905	1,004.585	—
1906	1,074.439	—
1907	1,074.574	—
1908	1,073.398	—
1909	1,181.802	—
1910	1,174.302	—
1911	1,331.982	—
1912	1,277.846.	—
Свега	19,408.138.	—

Детаљан Извод Издагака учињених на просветне циљеве
у Ст[арој] Србији и Македонији од 1890 – 1912 год

Рејони	1890		1891		1892		1893		1894		1895	
	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.
Министарство			82808	—	160104	—	140141	—	121120	—	104950	—
Призрен			51820	—	49966	—	54909	—	81363	—	92141	—
Цариград			8970	—	19920	—	35860	—	43916	—	70187	—
Битољ			43004	—	48864	—	57274	—	43404	—	33985	—
Јавор			8376	—	12770	—	13548	—	15050	—	13839	—
Солун			13800	—	23960	—	21800	—	39616	—	60500	—
Приштина			16190	—	21866	—	28220	—	32886	—	33305	—
Рашка			2490	—	3460	—	3114	—	4180	—	2610	—
Скопље			38440	—	60960	—	68526	—	96238	—	125340	—
Срез				—		—		—		—		—
СВЕГА	221.766	—	265898	—	401870	—	423392	—	477773	—	536857	—

Рејони	1896		1897		1898		1899		1900		1901	
	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.
Министарство	84840	—	89720	—	150990	—	85794	—	72642	—	73670	—
Призрен	87070	—	91820	—	90790	—	89406	—	81535	—	90300	—
Цариград	75225	—	79144	—	91152	—	93113	—	95626	—	73660	—
Битољ	38202	—	63319	—	114651	—	137370	—	147624	—	168025	—
Јавор	15461	—	17147	—	19132	—	24351	—	24958	—	26300	—
Солун	61520	—	110892	—	120516	—	178090	—	171536	—	169888	—
Приштина	32238	—	33275	—	36445	—	48990	—	58232	—	57230	—
Рашка	3960	—	3435	—	3920	—	3720	—	2650	—	4200	—
Скопље	179528	—	209279	—	264954	—	270531	—	346802	—	316462	—
Серез		—		—	9300	—	8814	—	7134	—		—
СВЕГА	578044	—	698031	—	901850	—	940179	—	1.008739	—	979735	—

Рејони	1902		1903		1904		1905		1906		1907	
	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.
Министарство	101070	—	81890	—	90194	—	99668	—	97144	—	102220	—
Призрен	104840	—	100194	—	93957	—	101695	—	95540	—	92700	—
Цариград	59108	—	51100	—	40048	—	44259	—	61751	—	54115	—
Битољ	190800	—	188057	—	174347	—	167407	—	183419	—	193767	—
Јавор	25420	—	33773	—	47990	—	52270	—	55284	—	57797	—
Солун	186749	—	161093	—	152355	—	166817	—	182173	—	175758	—
Приштина	48850	—	42855	—	43320	—	60365	—	70135	—	73940	—
Рашка	2520	—	2760	—	3000	—	3480	—	5100	—	4950	—
Скопље	283180	—	277377	—	293229	—	308624	—	323893	—	319307	—
СВЕГА	1.002537		939099		939440		1.004585		1.074439		1.074574	

	1908		1909		1910		1911		1912	
	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.	Динара	П.
Министарство	117597	—	112029	—	101429	—	137629	—	118113	—
Призрен	98691	—	98273	—	104654	—	113118	—	115633	—
Цариград	53290	—	48416	—	43341	—	76109	—	83875	—
Битолъ	195416	—	216348	—	215208	—	239199	—	235204	—
Јавор	69170	—	76770	—	65354	—	90120	—	76802	—
Солун	186990	—	191096	—	126095	—	86952	—	74057	—
Приштина	79140	—	84638	—	89883	—	113517	—	124303	—
Рашка	5396	—	5346	—	6341	—	...	—	...	—
Скопље	327708	—	348886	—	421997	—	475338	—	449859	—
СВЕГА	1.073398		1.181802		1.174302		1.331982		1.277846	

Biljana VUČETIĆ

**EDUCATIONAL WORK OF SERBIA IN TURKEY
FROM 1820 TO 1912**

Summary

Published document represents a report on the involvement of the Serbian Government in educational work and schooling of Serbs living in the Ottoman Empire. It was written in 1913 by Jovan T. Marković, deputy chief of Consular Department of the Kingdom of Serbia's Ministry of Foreign Affairs. Jovan T. Marković had access to the archives of the Ministry, which enabled him to write extremely valuable survey on Serbia's policy and propaganda activities in Turkey. This report shows that Serbian government invested in opening elementary, secondary, trade schools, as well as high schools for Serbs living in the Vilayet of Kosovo. Also, Kingdom of Serbia supported bookstores, printing of newspapers, and money institutions of Serbs in Turkey. This report provides abundance of statistic data on schooling of Serbs in the Ottoman Empire.

Key words: Jovan T. Marković, Ministry of Foreign Affairs, education, propaganda, schools, Turkey.

Чланак примљен: 30. 04. 2014.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15. 08. 2014.